

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

|| Sayı/ Issue 8 (Ağustos/ August 2022), s. 295-305.
|| Geliş Tarihi-Received: 13.07.2022
|| Kabul Tarihi-Accepted: 18.08.2022
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675
|| DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1143456

Rahim Hâce'nin Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî Adlı Eseri Üzerine

On the Work Named by Rahim Khwaja's Mukhtasar-ul-Turki

Abdul Naser SERAJI*

Öz

Rahim Hâce bin Ali Hâce Eşan, Klasik Çağatay Edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Şairin *Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî* isimli eserinden hareketle dünya kütüphanelerinde şaire ait hem mensur hem de manzum eserlerinin bulunma ihtimali mevcuttur. Rahim Hâce, Hanefi fıkhı ile ilgili olan *Muhtasaru'l-Vikâye fi Mesâili'l-Hidâye* adlı mensur bir eseri Arapçadan Çağatay Türkçesine manzum olarak aktarmıştır. Eserin manzum metninin yanında Arapça ve Farsça metni de bulunmaktadır. Kaynaklarda adı geçmeyen eserin bir nüshası Afganistan'ın kuzeyinde Özbek Türklerinin yaşadığı Tahar ilinde bulunmuştur.

Bu çalışmada, öncelikle yukarıda sözü edilen esere ait nüshanın genel durumu üzerinde durulmuştur. Sonrasında nüsha tanıtılmıştır. Eser üzerine çalışılırken medreselerde ders kitabı olarak okutulan başkaca Hanefi fıkhı kitapları ile ilgili de bilgilere ulaşılmıştır. Çalışmada söz konusu metnin hangi yazara ve hangi muhtasar esere ait olduğu hakkında da bilgi verilmiştir. Ayrıca diğer muhtasarı üzerinde de kısaca durulmuştur. Nüshanın tanımlayıcı özelliklerinden olması dolayısıyla ilmihal bilgileri içeren beyitlerden birkaç örnek verilmiş ve bu örnekler üzerinden bazı değerlendirilmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Edebiyatı, Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî, Sadrü's-şeria, Muhtasaru'l-Vikâye fi Mesâili'l-Hidâye.

Abstract

Rahim Khwaja bin Ali Khwaja Eshan is one of the most important names of Classical Chaghatay Literature. Based on the poet's work named *Nazm-ul-Mukhtasar-ul-Turki*, it is possible to find both prose and verse works of the poet in world libraries. Rahim Khwaja translated a prose work called *Mukhtasar-ul-wiqaya Fi Masayel-ul-Hedaya*, which is related to Hanafi fiqh, from Arabic to Chaghatay Turkish in verse. In addition to the verse text of the work, there are also Arabic and Persian prose texts. A copy of the work, whose name is not mentioned in the sources, was found in the province of Takhar, where the Uzbek Turks live, in the north of Afghanistan.

In this study, first of all, the general situation of the copy of the above-mentioned work is emphasized. Afterwards, the copy was introduced. While working on the work, information about Hanafi fiqh books, which are used as textbooks in madrasas, were also obtained. In the study, information is given about which author and which concise work the text belongs to. In addition, the other memorandum was briefly mentioned. Due to the descriptive features of the copy, a few examples of couplets containing catechism information were given and evaluations were made on these examples.

* Öğr. Gör., Kabil Eğitim Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kabil/ Afganistan, e- posta: n.seraji86@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1888-7239.

Keywords: Chagatay Literature, Nazm-ul-Mukhtasar-ul-Turki, Sadr-ush-sharia, Mukhtasar-ul-wiqaya Fi Masayel-ul-Hedaya.

Giriş

Rahim Hâce bin Ali Hâce Eşan Şaşi'nin *Muhtasarü'n-Nazm* isimli eseri Çağatay Türkçesi ile yazılmış, Hanefi mezhebinin görüşlerini bir araya toplayan dini içerikli bir eserdir ve *Muhtasarü'l-Vikâye* isimli eserin baplar halinde ve şiir formunda (nazım) tekrar kaleme alınmasıyla oluşturulmuştur. Fıkıh konulu manzum bir ilmihal olan *Nazmu'l-Muhtasarü't-Türkî* ismi ile 26 Mayıs 1900 tarihinde Taşkent'te taş baskısı yapılmıştır. Eser, Afganistan'ın kuzey doğusundaki Tahar ilinin Daşti Kale ilçesinde yaşayan bir din adamının evinde bulunmuştur ve 204 varaktır. Kapak kısmında yer alan yazarın ismi nüshanın başka bir yerinde geçmemektedir. Eserin hâtime bölümünde de *Muhtasarü'l-Vikâye*'nin asıl yazarı olan Seyit Maksud'un ismi yazılmıştır.

İncelememize konu olan nüsha koyu kahve renkli ciltli, kapaklarının etrafı zencirekli, orta kısmı ise şemselidir. Kapağın iç kısmında çeşitli zamanlarda yapıştırılmış şiir parçaları bulunmaktadır. Kapaklarını tutan sırt kısmı beyaz çizgili siyah kumaş ile işlenen eserin elimizdeki nüshasının boyu 26 cm ve eni ise 17 cm olarak ölçülmüştür. Görüntüsünden iyi korunduğu anlaşılan nüshanın kenarlarının yıpranmış olduğu dikkati çeker. *Nazmu'l-Muhtasarü't-Türkî*'nin tamamında aynı tür kâğıt kullanılmış ve sayfalar cetvelenmiştir. Metnin sayfaları baştan sona Arap rakamlarıyla numaralandırılmıştır. Bu numaralandırılmaya göre eserin 6. yaprağının yırtılmış olduğu görülmektedir. Eserdeki metinlerin akışından anlaşıldığına göre 11 ve 12. Sayfalar eksiktir. Nüsha, Arapça bir ilmihal kitabından nazma aktarıldığından metnin orijinali sayfanın yukarı kısmında verilmiştir. Nüsha bir dibace, 47 bölüm ve bir hatimedden oluşmaktadır. Manzum kısımlarında Çağatay 15-19. yüzyıllar Türkçesine ait dil özelliklerinin yer alması sebebiyle eser, Türk dili ve edebiyatı için önemli veriler sunmaktadır.

Eserin Hanefi Mezhebindeki Yeri

"Hanefi mezhebinde müderris, müftü ve kadıların başvurdukları muhtasar metinler bulunmaktadır. Mütûn/metinler diye bilinen bu ilmihal eserler, mütûn-i selâse, mütûn-i erba'a ve mütûn-i sitte yani üç metin, dört metin ve altı metin şeklinde türlü isimlerle gruplandırılmıştır. Her üç grupta da bulunan Burhânüşşeriâ'nın *Vikâyetü'r-rivâye fi Mesâilü'l-Hidâye* adlı eseri, muteber temel metinlerden birisidir. Üzerine birçok şerh, hâşiye, ta'lîk, ihtisâr ve reddiye yazılmış ve tercüme yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmi hukuk kodu olarak rağbet gören *Vikâye*, diğer coğrafyalarda da fetva ve ders kitabı şeklinde muteber bir fıkıh eseri olarak kullanılmıştır." (Atan, 2015, s. 1). "Hicrî 2. asırda İmâmeyn ile başlayan telif çalışması, 3. asırda daha sınırlı sayıda yazılan eserlerle devam etmiştir. Hicrî 4. ve 5. asırda ise, daha çok muhtasarlar telif edilmiştir. Altıncı asırda, önceki dönemlerde, *Muhtasarü't-Tahâvi* el-İsbîcâbî, *Muhtasarü'l-Kerhî* el-Kirmânî ve *Muhtasarü'l-Kudûrî* gibi eserler es-Semerkindî tarafından şerh edilmiş ve bunların dışında müstakil yeni eserler de yazılmıştır. Bu asırda telif edilen eserlerden biri de nesir metin türünde *Bidâyetü'l-mübtedî* ve şerhi *el-Hidâye*'dir. Hanefiler arasında ok meşhur ve muteber bir metin olan *el-Hidâye*, birçok esere kaynaklık etmiştir." (Atan, 2015, s. 39).

"Hicri 7. asırda ve daha önceki dönemlerde yazılan eserler kısaltılarak kendilerine özel üslupla yeni çalışmalar ortaya koymuştur. Çoğu 7. asırda telif edilen bu tür eserler muhtasar çalışmalarından farklı olarak "mutun/metinler" diye ün kazanmış ve "mütûn-i selâse", "mütûn-i erba'a" ve "mütûn-i sitte" şeklinde gruplandırılmıştır. Bu altı metinden sayılmakla beraber, Kudûrî'nin el-Muhtasar'ı, 5. ve Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si ise, 6. asırda telif edilmiştir. Bu metinlerden biri olup üç metin, dört metin ve altı metin grubunun her

birinde yer alan *Vikâye*, *Bidâye'* nin şerhi ve *el-Hidâye'* nin muhtasarı özelliğini taşımaktadır." (Atan, 2015, s. 29).

Vikâye'nin Şerh ve Hâşiyeleri

İslam dünyasının medreselerinde ilmihal ders kitabı olarak okutulan önemli eserler arasında yer alan *Vikâye*, muhtasar olmasından dolayı, bazı zor konuların anlaşılması veya eksik noktaların daha iyi ve net bir şekilde anlaşılması noktasında okuyucusuna kolaylık sağlamıştır.

Bunun dışında farklı fikirlere ve delillere yer verilmesi, çeşitli tercihler yapılması veya daha fazla kişi tarafından istifade edilmesi amacıyla bu eser için pek çok şerh kaleme alınmıştır. Bu şerh çalışmaları sadece belirli bir coğrafya ya da bir dile mahsus değildir. İslam dünyasında ve özellikle de Hanefi mezhebini benimseyen coğrafyalarda görülmektedir. Afganistan coğrafyasında dijital kütüphane ve kütüphanelerde kataloglama sistemleri olmadığı için *Şerhu'l-Vikâye* çalışmaları hakkında kesin sayı verilmesi mümkün değildir. Ancak herhangi bir kütüphanede bu konuda bir tarama yapıldığında çeşitli eserlere ulaşılabilmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda tarafımızdan tespit edilmiş ve *Vikâye'* ye yapılmış olan şerhlerden bazıları şunlardır:

Şerhu'l-Vikâye li' İbni Melek

"İbni Melek ya da Ferišteoğlu ismi ile meşhur olan İzzeddin Abdullatîf b. Abdilazîz b. Melek tarafından y Alıntı tırnakla gösterilmeli azılmıştır. Matbu olmayan bu eserin yazma nüshaları, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane ve İstanbul Millet Kütüphanesi gibi diğer birçok kütüphanede mevcuttur." (Atan, 2015, s. 41).

El-İnâye fi Şerhi'l-Vikâye

"Kara Hoca veya Alâeddin el-Esved lakabıyla şöhret bulan Alâeddin Ali b. Ömer el-Esved (öl.800/1397) Osman Gazi'nin oğlu Orhan Bey tarafından İznik medresesine müderris tayin edildikten sonra, tedris esnasında *Vikâye'* ye, *el-İnâye fi Şerhi'l-Vikâye* adlı şerhini yazmıştır." (Orazov, 2020, s. 94).

"Alâeddin el- Esved İznik'te müderris iken, *Vikâye'* de anlaşılması zor ve kapalı kalan noktaları çözmek için *el-İnâye'* yi telif etmiştir." (Cici, 2005, s. 217). Bu şerh *Vikâye* ile birlikte kendisi ve âlimler tarafından ders kitabı olarak kullanılmıştır. "İki cilt şeklinde istinsah edilen bu eserin birinci cildi *Kitâbu't-Tahâret'ten Kitâbu'l-Vakf* a ve ikinci cildi ise, *Kitâbu'l-Büyû'dan Kitâbu'l-Hünsâ'* ya kadardır." (Cici, 2005, s. 219-223).

Şerhu'l-Vikâye li-Musannifek

"Fahredden er-Râzî'nin (öl. 606/1209) torunlarından olan Ali b. Muhyiddin eş-Şahrudî (öl. 875/1470) küçük yaşta itibaren tasnif ve telifle iştiğal ettiğinden, Farsçada "küçük yazar" anlamına gelen "Musannifek" lakabıyla meşhur olmuştur. Musannifek *Şerhu'l-Vikâye'* yi otuz dokuz yaşında Herat'ta kaleme almıştır. Yine bu senede *Hidâye'* ye de bir şerh yazmıştır. Birçok nüshası bulunan *Şerhu'l-Vikâye'* nin sadece dokuz nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. *Vikâye* şerhinin en hacimlilerinden biri olan Musannifek'in bu eserinin mukaddimesi de oldukça geniştir. Müellif esere giriş olarak bir mukaddime yazdıktan sonra *Vikâye* metninin mukaddimesini beş varakta şerh etmiştir." (Orazov, 2020, s. 99).

Şerhu'l-Vikâye li-Şeyhzâde

"Birinci cildi *Kitâbü't-Tahâre'* den *Kitâbü'l-Eymân'* a, ikinci cild ise *Kitâbü'l-Hudûd'* dan onuna kadar olan bu şerh, Şeyhzâde lakabıyla meşhur olan el-Kocavî Mahmud Çelebî (öl. 950/1540) tarafından kaleme alınmıştır. Eserin mukaddimesinde yazar şerhini yazmakla, *Vikâye'* nin muhteva konusunda bilgi vermiştir. Ayrıca kapalı ve anlaşılması güç olan

meselelerin açıklamasında da gayret sarf ettiğini belirtmiştir. Bu konulara ilk bakışta birbirine yakın olan meseleleri temyiz etmeye çalıştığını ve yine Burhânüşşeriâ'nın sükût ettiği farklı mezheplerde yer alan müteaddit konularda izahatta bulunduğunu belirtmiştir." (Cici, 2005, s. 237-240).

Şerhu'l-Vikâye li Sadrişşeri'a

Bu çalışmaya konu olan, "Vikâye şerhlerinin arasında en muteberi olan bu eser, Burhânüşşeriâ'nın kızının oğlu meşhur fakih Sadrişşeriâ es-Sânî tarafından 743/1342 senesinde kaleme alınmıştır. *Şerhu'l-Vikâye* hakkında birçok şerh, hâşiye, ta'lik, tercüme ve reddiye gibi çalışmalar yapılmıştır." (Orazov, 2015, s. 91). Bu çalışmaların birçoğu dönemin meşhur âlim ve fakihleri tarafından telif edilmiştir. "Burada Sadrişşeriâ'nın *Şerhu'l-Vikâye*'si üzerine kaleme alınan eserleri tek tek incelemek, çalışmanın sınırları bakımından çok güçtür. Bu, ayrıca bir çalışma konusudur." (Orazov, 2015, s. 92).

Ancak yukarıda sınırlı bir şekilde *Vikâye* ile ilgili yapılan şerhlerden birkaçının ismini örnek olarak göstermekle yetiniyoruz. *Şerhu'l-Vikâye*'nin el yazma nüshaları hem Afganistan'da birçok kütüphanede hem de din adamlarının elinde mevcuttur. Söz konusu metin fakih Sadrişşeriâ tarafından yazılan *Şerhu'l-Vikâye* isimli mensur metnin Rahim Hâce bin Ali Hâce Eşan Şaşi tarafından Çağatay Türkçesi ile *Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî* adı ile nazma aktarılmıştır.

Mensur eserlerin manzum bir hale getirilmesi gibi çalışmalar 14/15. yüzyıl ve sonrasında bir artış göstermiştir. "Manzum fıkıh eserlerinin tarihi sürecine bakıldığında furû-i fıkha dair yazılmış eserlerin mezheplerin teşekkül etmesinden daha önceki dönemlerden başlayarak fıkıh tarihinde bir mezhebi merkeze alan eğitim anlayışının bir sisteme oturduğu dönemin sonlarında revaç bulduğu ve teliflerinin 8/14. yüzyıl ve sonrasında giderek arttığı görülmektedir. Fıkıh usulüne dair manzum eserler ise ilk usul çalışmalarının ortaya çıktığı asra bakıldığında oldukça geç bir dönem olan 9/15. yüzyılda eserler yazılmaya başlanmıştır. Manzum furû-i fıkıh eserlerine yazılan ilk şerh çalışmaları 6/12. yüzyılda ortaya çıktıysa da bunun 9/14. yüzyılda diğer manzum fıkıh çalışmalarına paralel olarak yaygınlık kazanmaya başladığı söylenebilir." (Aydn, 2016, s. 139).

Dini mevzuların manzum olarak kaleme alınmasının farklı sebepleri mevcuttur. "Bunlardan ilk akla geleni, herhalde biri bizzat nazımın şair oluşu ve tabii olarak dini mevzularda da manzum eserler vermesi veya yazmak istemesidir. Tercüme eserlerde, aslının da manzum oluşu bu hususta rol oynamaktadır. Bu tür eserlerin manzum olarak yazılmasının asıl mühim sebeplerinden biri veya birincisi, talimi (didaktik) olmak maksadıyla ilgilidir. Bu tür eserlerin bir kısmı, tedris gayesiyle yazıldığından, ezberlenmesi istendiğinden; nazımın, okunma ve ezberlenme kolaylığı ile herhalde musiki ciheti de dikkate alınarak birçok manzum eserler yazılmıştır." (Çelebioğlu, 1998, s. 350-352).

"Klasik dönemde nazım-nesir ilişkisi bakımından dikkati çeken diğer bir uygulama ise, önceden yazılmış mensur bir eserin sonradan manzum hâle getirilmesidir. Ayrıca dikkate alınması gereken bir diğer husus da telif, tercüme ya da nazma çekme yoluyla oluşturulan manzum öğretici eserlerin diğer Türk şiveleriyle, özellikle Çağatay Türkçesiyle de yazılmış olduğudur." (Kiremitçi, 2012, s. 1502).

Orta Asya İslami edebi dili ve Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış en önemli dini ve öğretici eserlerden birisi de *Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî*'dir. Bu Rahim Hâce bin Ali Hâce Eşan Şaşi tarafından telif edilmiş fıkıh, ilmihal, dini ve öğretici bir eserdir. Bu tür didaktik eserler, on beşinci asrın ikinci yarısında Nevâ'î ile klasikleşen Çağatay Türkçesinin temsilcileri de farklı konularda önemli eserler kaleme almışken İslam dini ve Hanefi mezhebinin temel usulleri, kırk hadis gibi eserler de telif ve tercüme edilmiştir.

Sirâcü'l-müslimîn

Çağatay Türkçesinin en büyük temsilci ve Türk dünyasının en parlak yıldızı olan Ali Şir Nevai'nin *Sirâcü'l-Müslimîn* adlı eseri de "Nevai'nin külliyyatı içinde yer alan küçük bir akaid kitabıdır. Şeriatın hükümlerini, Allah'ın sekiz sıfatını ve İslâm'ın esaslarını manzum olarak anlatmaktadır." (Kut, 1989, s. 452).

Mübeyyen Der Fıkh

Çağatay edebiyatının önemli temsilcilerinden biri ve "Bâbürlü Devleti'nin kurucusu Bâbü'r'ün kaleme aldığı çalışmalardan biri, ilmihâl türüne dair *Mübeyyen Der Fıkh* adlı eseridir. Bu eser, Bâbürlüler Dönemi'nde fıkıh sahasında oluşan zengin literatürün erken dönem çalışmalarından biri olmasına rağmen Çağatay edebiyatı sahasında şöhret bulmuş eserlerden biridir. Manzum olarak yazılan bu çalışma, fıkıh edebiyatındaki nazım geleneğinin Bâbürlüler Dönemi'ndeki ilk örneği kabul edilebilir." (Aydın, 2017, s. 149-150). Bu tür eserlerden yine "Bâbü'r'ün son eseri olan *Risale-i Validiyy* tercümesi, Timurular devrinin ünlü Nakşibendi şeyhlerinden Hoca Ubeydullah Ahrari'nin tasavvufi ahlakı anlatan eserinin aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla ve mesnevi şeklinde nazma aktarılmasından ibarettir." (Şentürk ve Kartal, 2017, s. 315).

Sebatü'l-Âcizin

Çağatay Edebiyatının son dönemlerine ait, "*Sebatü'l-Âcizin*, Sufi Allahyar'ın dinî tasavvufî bir mesnevisidir. Doğu Türk yazı dilinin 18. yüzyıl ürünü olan *Sebatü'l-Âcizin*, Çağatay edebiyatının klasik dönem sonrası içerisinde değerlendirilir. Bilindiği kadarıyla mezkûr eser yaklaşık iki yüzyıldır Doğu Türkistan medreselerinin tümünde temel akaid ve ahlâk ders kitabı olarak okutulmaktadır." *Sebatü'l-Âcizin*'in sadece Türkistan'da değil, Afganistan'ın kuzey bölgesindeki Özbek Türklerinin arasında da yaygın bir şekilde okutulmaktadır. Ayrıca bu eser "İdil-Ural bölgesinde de geniş çapta tanınmış manzum bir eserdir. Bu bakımdan, Türkistan bölgesinin düşünce yapısı ve kültürel oluşumu üzerindeki araştırmalarda *Sebatü'l-Âcizin*'de ifade edilen dinî tasavvufî akide görüş ve anlayışlar büyük önem arz etmektedir." (Wubuli, 2015, s. 93-94).

Nazmu'l-Muhtasaru't-Türki

Nazmu'l-Muhtasaru't-Türki, Sadrüşşerîa'nın mensur olarak yazılan *Şerhu'l-Vikaye* isimli eseri nazma aktarılırken Allah'ın büyüklüğü, sıfatları, kudretinin sonsuzluğu gibi niteliklerini çok usta bir şekilde işlemiş ve hiçbir şeyin ona eş ve benzer olmadığını bütün güç ve ilimlerin ona ait olduğunu eserin tevhit bölümünde sanatlı bir üslupla anlatılır. Divanlarda tevhid ve münacattan sonra naat başlıkları geldiği gibi Rahim Hâce de bu geleneğe dikkat ederek tevhid başlığından sonra bir naatla evam etmiştir.

"Elkab-ı Çahar Yar-ı ve Şeme-i Beyan-ı Mezheb-i Muhtar" başlığı altında ise dört meşhur meleğin her birinin hangi göreve memur olduklarını anlattıktan sonra dört halifenin özellik ve sıfatlarını anlatmıştır.

Yazar nüshanın telif sebebini, "Sebeb-i Nazm u Şemme-i Beyan Ahvâl-i Nazm" başlığı altında beyan etmiştir. Türkistan bölgesinde yaşayan Türk halkı ve burada birlikte yaşadıkları insanlar çok zengin bir tarihe sahiptirler. Ancak şairin yaşadığı döneme gelindiğinde ilme olan rağbet azalmıştır. Aşağıdaki beyitlerde aydınların yaz kış demeden eserler yazması gerekirken gelinen noktada ömürlerini çalışıp üretmeden geçirmeye başladıkları belirtilerek sosyal eleştiri yapılmıştır.

El rusum-ı kadimi etmiş terk

Nür-ı 'ilm u 'amelni etmez derk (vr. 5/16)

*Olmayub zabt-ı tertib ile iş
Ötkarur 'ömlerini yaz uķış (vr. 5/17)*

Şeriatın esaslarını bilen kimselerin konuşma ve yazmada söz sanatlarının azaldığını, eski düzenin bozulduğunu hisseden yazar, kendi yurdundan avare olan halkın cehaletinden yakınmaktadır.

*Bas ulus hâliğa idim heyrân
Munça derd ile eyliyor cevân (vr. 5/24)*

Cahillik her taraftan halkı tehdit ediyorsa da halk gafletten hiç uyanmamıştır. Buna herkesten çok üzülen Rahim Hâce, halkın içinde bulunduğu durum karşısında dert ve çile içinde hayrette kaldığını beyan etmektedir.

*Fıkr ile dilğa bu idi ma'lum
Yoķdurur 'ilim hem 'amel ma'dum vr 5/26*

Rahim Hâce halkın durumundan endişe eder ve ona şöyle tavsiyede bulunur: kendini çok üzme fıkıh ilmiyle meşgul ol, böylelikle çözüm yolu bulunur. Türkçeden başka bir şey yazmayı terk eyle göreceksin onlar senin yazdığın Türkçe ile sevinirler. Böylece senden halka bir hatıra kalır hem de sana faydası olur. Türkçede bir meseleyi sorabilecek din adamı veya kendi dillerinde bir eser yazabilecek başka yazar kalmamıştır.

Dinî ilimler dünya için ışık, ahiret için bir ferahlıktır. Türkçe diğer diller içinde gölgede kalmıştır. Eser verilmediği için Türkçe bir harabeye dönüşmüştür. Sen, bu yıpranmış harabeyi imar eyle diyerek, şaire yol gösteren birinin olduğunu aşağıdaki beyitlerinden anlıyoruz.

*'ilm-ı fıkhā özünġni it meşġul
Sanga andan açılġusidur yol (vr. 6/3)*

*Bas eling terk eyileġil Türki
Türkiġa şad bolsa ol körki (vr. 6/5)*

*Türki tilde bolınmadı meştur
Eyle uş bu ġarabeni ma'mūr (vr. 6/8)*

Rahim Hâce, *Nazmu'l- Muhtasaru't-Türki*'nin manzum olarak Türkçeye aktarma sevdasında olduğunu daha önce yazılan Türkçe eserleri birer gül olarak gördüğünü kendi yazacağı eserin de Türk halkı için yeni bir gül olacağını ve bu gülün her yerde meşhur olacağını düşündüğünü bize aktarır ve bu arzuyla eserini kaleme aldığını belirtir.

Muhtasar, birçok alim ve fazıl tarafından şerh edilmiştir. Bu eserin temel konusu Allah'ın kelamı Kuran'dan seçilmiştir. Bu eserin okunması ve öğrenilmesi Tanrı'yı kalben ve lafzen tasdik etmek içindir. Böylece Allah'ın rızası kazanılacak ve kişi dünyevi kötülüklerden kaçınacaktır. Bu bilgiler Araplar ve Farslar tarafından öğretilirken, Türkçe olarak kimse tarafından kaleme alınmadığı için Türkler tarafından okunup öğrenilmesi mümkün olmamıştır. Daha önce bu eseri Türkçeye nazım biçiminde aktarmaya çalışanlar olmuş ancak onların bu arzularına erişememişler. Dini konuda yazılmış mensur bir eser olan *Muhtasar*'ı ilk defa nazma aktaran kişi Hâce Rahim'dir ve bunu yine eserinde kendisi

dile getirmiştir.

Tazî ve Farsi cümleden ta' lîm
Türki manzûma kılmadı hiçkim (vr. 6/24)

*Muhtasar'*ın cümle yapısı zordur ve şerh edilmesine rağmen hala içinde güçlükle anlaşılabilir meseleler bulunmaktadır.

Eserin sebep-i telif bölümü “*Muhtasar'*ı maharetle nazm-ı muhtasar etmeye gayret ettim eğer bazı cümlelerin anlaşılması saklı kaldıysa anlamı bile eklenmiştir.” cümlesi ile bitmektedir. *Nazmu'l-Muhtasaru't-Türki'*nin telif edilme sebeplerinden en önemlilerini yukarıdaki beyit ve ifadelerden de yola çıkarak şu şekilde sıralayabiliriz: Şairin arkadaşının teklifini yerine getirmek istemesi, Hanefi Mezhebi'nin temel esas ve usullerinden bahseden dini bir kitabın Türkçeye ve manzum olarak yazılmasının gerekliliği, *Muhtasar'*ın Türkistan halkına Arapça ve Farsça olarak okutulması yerine Türkçe okutulmasının istenmesi, Türkçe konuşan insanların dini meseleleri kendi dilleriyle daha iyi anlayabilecek olmaları, *Muhtasaru'l-Vikaye'*yi o döneme kadar kimsenin nazma aktarmaması ve genel olarak halkın böyle bir ilmihal kitabının kendi dillerinde yazılmasına ihtiyaç duymasındır.

Sebeb-i nazımdan sonra bir münacat bulunmaktadır. Şair, bu başlık altında Allah'a yalvarıp yakarmış, eserini tamamlayabilmek ve herhangi bir hataya düşmemek için Tanrı'ya sığınmıştır. Yine şair, manzum bir ilmihal olan eserin okuyucularının da bu kitaptan öğrendikleriyle amel etmesini Allah'tan temenni etmektedir. Şair eserinin hatasının kendisi için bir karanlık olduğunu dile getirir ve hataya düştüğünü fark eden kimse için de Allah'tan gönül ferahlığı talep eder. Yine bu bölümde yazar memleketinin Taşkent olduğunu zikretmekle birlikte kendi ismini, Rahim Hâce ve mahlasını da Hatmi olduğunu söyler:

Bil Rahim Hâce'dur manga hûş-nâm
Ab 'Ali Hâce Zuyi e'l- İkrâm (vr. 8/1)

Munga at Nazm Muhtasar olğay
Elğa şayed ki mu'tabar olğay (vr. 8/7)

Kısmatım şe'ra intisab olmuş
Manga Hatmî lağab hıñâb olmuş (vr. 8/8)

*Muhtasar'*ın asıl metnine geçmeden önceki kısım hame (kalem) için yazılmıştır. Rahim Hâce, dünyada her cinsin ve şeyin iyisi ve daha iyisinin var olduğunu beyan ederken, bunların da kendine göre bir müşterisi olduğunu söyler. Ayrıca bunlar arasında nitelik ve nicelik açısından ayrımcılık yapan bencil insan sayısının çokluğuna dikkat çeker. Yazar kaleme, “ey hame benim düşüncelerime yardım ederek doğru nükteler ortaya çıkar ki böylece dünya ehli haridar olsun” diye hitap etmektedir.

Hatmi, eserinin başında tevhid, naat, sebebi telif ve bir münacat yazmıştır. Zikredilen bu nazım türleri asıl eser olan *Muhtasaru'l-Vikâye'*nin Arapça metninde bulunmamaktadır. Şair, *Muhtasaru'l-Vikâye'*yi nazma aktarırken Farsça tercümesi olan bir nüshayı tercih etmiştir. Rahim Hâce'nin Arapça mensur ilmihal bir eserin Türkçeye nazım biçiminde aktarması, asıl metnin yanında Farsça Tercümesini vermesi bize eserinin daha çok okuyucuya ulaşmak istediğini düşündürmektedir.

Eserin Şekil Yönünden İncelenmesi

Müellif, *Muhtasaru'l-Vikâye'* den yararlanırken kullandığı dil ve üslûbuyla esere bir farklılık katmamıştır. Böylelikle isminden anlaşıldığı üzere *Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî*, asıl metin olan *Muhtasaru'l-Vikâye fi-Mesailu'l-Hidaye'* nin kısa bir ihtisarı mesabesinde dir.

Muhtasaru'l-Vikâye ve *Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî'* de bulunan kitap adları sırasıyla şöyledir: (1) Tahâret, (2) Salât, (3) Zekât, (4) Savm, (5) Hac, (6) Nikâh, (7) Radâ', (8) Talâk, (9) 'Itâk, (10) Mükâteb, (11) İmân, (12) Şef'at (13) Kısmat (14) Hibe, (15) İcâre, (16) 'Ariye, (17) Vedî'a, (18) Gasb, (19) Rehn, (20) Kefâlet, (21) Havâle, (22) Vekâlet, (23) Şirket, (24) Mudârebe, (25) Müzâra'at, (26) İhyâu'l-Mevât, (27) Vakf, (28) Kerâhiyet, (29) Eşribe, (30) Zebâih, (31) Ezhiye, (32) Sayd, (33) Kıt ve'l-kıta velâbık, (Âbık) (34) Mefkûd, (35) Şehâdat (36) İkrâr, (37) Da'vâ, (38) Sulh, (39) Hudûd, (40) Sırkat, (41) Cihâd, (42) Cinâyât, (43) Diyât, (44) İkrâh, (45) Hacr, (46) Vesâyâ, (47) Hünsâ. Buna göre eser 47 kitap/bölümden oluşmaktadır.

Nazmu'l-Muhtasaru't- Türkî'nin bölümlerinden Örnekler

Kitâbu't-Tahâret:

Abdestin farzları dörttür. Bunlar üç uzvun (yüz, kol, ayak) yıkanması ve başın mesh edilmesidir. İki dirsek ve iki ökçe de bu yıkamaya dâhildir. Alın saçından çene altına kadar yıkanma da abdestin farzlarındandır. Abdestin dört farzının olması kısmı Kuran ayetleri ve hadisler ile birlikte Arapça olarak yazılmış ve bu bölüm yine Türkçe olarak nazma aktarılmıştır.

Avalan uş bu bendeni 'arzi
Yüz yumaklığını bil vuzi ferzi (vr. 10/9)

Tirsakinkni koşup yuvarsın kol
Ferz ikinçiğa taparsın yol (vr. 10/12)

Yuv ayağını topuğ ile ey hub
Ol üçüncü farizağa maşsub (vr. 10/13)

Baş uze mesh tartkil ey niku
Ya 'ni dördin biri feriza bu (vr. 10/14)

Kitabın içinde farklı bölümler yer almaktadır. Taharet kitabının içinde abdestin sünnetleri, müstehapları, abdestin nevakisleri yer almaktadır. Yine bu kitabın içinde gusulün hangi durumlarda sünnet olduğu da yer almaktadır.

Dört yerde gusul sunnet ey hame
Cum'a uçun birisi ehrâme (vr. 13/22)

Her iki 'id u 'arafê yevmi hem
Uş budur barçası ne beş u kem (vr. 13/23)

Kitâbu's-Salât:

Bu kitapta namazın kılınma vakti, müstehap olan vakitler, namazın kılınması gereken farz vakitler, mekruh olan vakitler ile ezan zamanları beyan edilmektedir. Yine bu bölümde namazın şartları, sıfatları, vacipleri, kıraatin cebr ve hufyesi, cemaat namazı, namazı bozacak haller gibi kısımlar da yer almaktadır.

Her namaz kendi vaktine göre farz olmuştur. Müslümanlara günlük beş vakit farz olan namazlardan sabah namazının vakti, subh-ı sadıktan güneşin doğuşu arasındaki zamanken öğlen namazı zeval vaktinden bir nesnenin gölgesinin iki katına gelmesine dek geçen zaman içinde tayin edilmektedir. İkinci zamanı ise öğlen namazından gün batımına kadardır. Akşam namazı güneşin batmasından sonra şafağın sonlanması arasındaki vakittir ve ondan sonra yatsı namazı zamanıdır.

*Her kişi ki vuzu bina itgay
Layık ol kim namaz ada itgay* (vr. 27/8)

*Her namaz erdi vaqti ile farz
İbtida vaqtdin kılındı ‘arz* (vr. 27/9)

*Vaqt-ı bamedad şubh-ı şâdiğ din
Ta kıyaşını şulu‘ idur ta‘yin* (vr. 27/10)

*Vaqt-ı peşin namaziğa ey ħub
Evveliğa zevalni it maħsub* (vr. 27/11)

*Vaqt-ı âhiri anga eya ħuşhâl
Saye-i şey sivai fi-zeval* (vr. 27/12)

*Şeyğa ta iki çend yetuşgunça
Zuhr uçun vaqt toğrısı şununça* (vr. 27/13)

*Bir ruvayetda uş budur ey ħay
Sâye kelse beraber-i her şey* (vr. 27/14)

*Yetse peşin aħiriğa ey ħub
Andan it ‘Aşır vaqtını maħsûb* (vr. 27/15)

*Ta ħurub ‘Aşır vaqtidur baği
Sanga lazımlarını bilmaği* (vr. 27/16)

*Vaqt-ı şâm bil ħurubı ey nâ‘ib
Bil anı baği ta şafağ ħâ‘ib* (vr. 27/17)

*Ol şafağ songra vaqt-i ħuftandur
Vetir vaqtını ba‘d ħuftan kör* (vr. 27/19)

Sonuç

Çalışmamıza konu olan *Muhtasaru'l-Vikaye* adlı metin Rahim Hacı tarafından Arapça bir ilmihal kitabından nazım biçiminde Çağatay Türkçesine çevrilmiştir. Eserin Afganistan'ın kuzeydoğusundaki Tahar ilinin Daşti Kale ilçesinde, 26 Mayıs 1900 tarihinde Taşkent'te taş baskısı yapılmış, 204 varak bir kopyası bulunmuştur. Çalışmamızda kullanılan bu nüsha, bir dibace, 47 bölüm (tahâret, salât, zekât, savm, hac, nikâh, radâ, talâk, iytâk, mükâteb, iman, sefat, kısmat, hibe, icâre, ariye, vedia, gasb, rehn, kefalet, havâle, vekâlet, şirket, mudârebe, müzâraat, ihyâu'l-mevât, vakf, kerâhiyet, eşribe, zebâyih, ezhiye, sayd, kıt ve'l-kıta velâbık (Âbık), mefkûd, şehâdat, ikrâr, davâ, sulh, hudûd, sırat,

cihâd, cinâyât, diyât, ikrâh, hacr, vesâyâ, hünsâ) ve bir hatimededen oluşmaktadır. Hanefi fikhını konu alan metnin şerh ve haşiyeleri şunlardır: Şerhu'l-vikâye li' ibni Melek, el-Înâye fi şerhi'l-vikâye, şerhu'l-vikâye li-Musannifek, şerhu'l-vikâye li-Şeyhzâde ve şerhu'l-vikâye li Sadrişşeri'adır. Orta Çağatay (15-19. yüzyıl Çağatay Türkçesi) dönemi dil özellikleri nedeniyle eserin Türk dili çalışmalarına katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Akçay, A. İ. (2011). *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme Metin*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Atan, Ö. F. (2015). *Burhânü's-Şerî'a'nın Vikâyetü'r-Rivâye Fî Mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Atan, Ö. F. (2016). Hicrî VII. Yüzyıl Hanefî Fakihlerinden Burhânüşşeriâ'nın Vikâye Adlı Eseri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25(2), 125-153.
- Aydın, A. (2016). Manzum Fıkıh Metinleri-I. *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 26(26), 137 - 170.
- Aydın, A. (2017). Bâbürlü Dönemi Fıkıh Çalışmalarının İlk Örneklerinden Biri Olarak Bâbü'r-ün Mübeyyen Der Fikh'ı. *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 28(28), 149-182.
- Aydın, A. (2017). Manzum Fıkıh Metinleri-II. *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 27(27), 73 - 100.
- Cici, R. (2005). Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 215-248.
- Çakmak, S. (2017). Bâbü'r-ün Mübeyyen Adlı Eserinin Bilinmeyen Bir Nüshası. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41(41), 75-89.
- Çelebioğlu, A. (1198). *Klasik Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Doğan, H. (2018). Zarîfî Efendi ve Hattatlar İçin Yazdığı Manzum Eseri: Risâletü'l Manzûm Kavâidü Kur'ânî'r-Rüsûm. *Journal of Turkish Language and Literature*, 4(3), 677-714.
- Kaya, E. S. (2014). Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12(24), 9-126.
- Kaya, Y. (2020). Çağatayca Manzum Sözlük Nisâb-ı Kutbiyye. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 14(27), 260-265.
- Kiremitçi, F. (2012). Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Aktarma Çalışmaları ve Sâdıkî'nin Manzum Akaid-Nâme Örneği. *Turkish Studies*, 7(1), 1501-39.
- Kut, G. (1998). Ali Şîr Nevâî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 449-453). İstanbul: TDV Yayınları.
- Orazov, O. (2020). Vikâyetü'r-rivâye fî Mesâilî'l-Hidâye Bağlamında Oluşan Fıkıh Edebiyatı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1), 81-122.
- Ölmez, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 173-219.
- Özen, Ş. (1998). Sadrişşeriâ. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 35, s. 427-431). İstanbul: TDV Yayınları.

- Sahetmammedov, A. ve Cici, R. (2017). El-Vikâye, Fıkhu'l-Keydânî ve El Mukaddime Adlı Eserlerin Karşılaştırılması: Namaz Örneği. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30, 527-550.
- Söylemez, İ. (2019). Mücellî'nin Manzum Şurûtü's-Salâti. *Journal of Artuklu Academia*, 6(1), 115-143.
- Süslü, Z. (2021). *Klasik Türk Edebiyatında Manzum Fıkıh Eserleri ve Ceceli Müftü İbrahim Efendi'nin Şâfi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
- Şentürk, A. A. ve Kartal, A. (2017). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şimşek, M. (2014). Bir Hanefî Klasığı: Mergînânî'nin el-Hidâye'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12(23), 279-321.
- Taş, B. (2015). Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tefsir. *International Journal of Social Science*, 37, 101-121.
- Turan, F. (2016). Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış "Dîvâne Bûrak Kıssası": Metin, Dil ve Üslup İncelemesi. *Türkiyat Mecmuası*, 26(1), 311-338.
- Wubuli, A. (2015). *Doğu Türkistan Medreselerinde İslam Düşüncesi-Sûfî Allahyar'ın Sebatü'l - Âcizin Adlı Eseri Ekseninde İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.